

УДК 821.16.0

М.М. Челецька,

молодший науковий співробітник

(Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка)

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ЗАГОЛОВКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ У СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Статтю присвячено питанням формування термінологічної системи заголовка на основі таких критеріїв: узагальнено-типологічного, функціонально-координаційного та ієрархічного. З'ясовано термінологічні межі між такими поняттями: *рамкова структура художнього тексту, паратекст, заголовковий комплекс, надтекст, архітектонічна модель* (узагальнено-типологічний критерій); *"ім'я/заголовок", "назва/заголовок", "заголовок/підзаголовок", "заголовок/метатекст"* (функціонально-координаційний критерій); *міжзаголовок; внутрішній заголовок; референтний або "нульовий" заголовок; "пояснювальні" (дидискальні) заголовки, по-іншому, "комплексивні"; "напівзаголовки"* (ієрархічний критерій). *Ключові поняття: заголовок, підзаголовок, міжзаголовок, паратекст, заголовковий комплекс, заголовкова парадигма.*

За своїм статусом заголовок, що водночас є і фрагментом тексту, і формою існування позатекстової дійсності, займає особливе місце в термінологічній парадигмі літературознавства. Для побудови заголовкової термінологічної системи у сучасному літературознавстві насамперед варто враховувати такі принципи співвідношення заголовка як "ядра" в цій системі з компонентами, які цю систему організують. Ці принципи співвідношення виокремлюємо за такими критеріями: узагальнено-типологічним, функціонально-координаційним та ієрархічним.

Узагальнено-типологічний критерій передбачає організацію заголовкової системи на рівні об'єднання базових понять у цілісні блоки. Можна виокремити такі парадигмальні поняття цього рівня: **рамкова структура художнього тексту, паратекст, заголовковий комплекс, надтекст, архітектонічна модель**. У науковій літературі ці поняття взаємно координують між собою і часто використовуються як термінологічні синоніми. Однак у терміносистемі заголовка їхні значення не збігаються. Спробуємо встановити межі, якими одне поняття відокремлюється від іншого. Поняття "рамкова структура" художнього тексту введено в літературознавчий обіг завдяки працям сучасної російської дослідниці А. Ламзиної на позначення компонентів, які передують і замикають собою основний текст/книгу: це – передмова, післямова, примітки й коментарі, анотація, підзаголовок, присвята, епіграф тощо [1: 94]. Примітки як окремий жанр, у якому відбувається зміна інтонації [2: 233], розкривається позиція автора [2: 235] і який характеризується власною тональністю, стилем, ритмом [2: 236] розглядає В. Мильчина.

На думку Ж. Женнета, між текстом і супровідними компонентами, які важливі для поліграфічного оформлення книжки, встановлюються паратекстуальні відношення [3: 115]. Заголовок як один із елементів паратексту з позицій інтертекстуальності й рецептивної естетики є предметом дослідження Г. Пфандла [4], болгарських літературознавців (С. Ігова [5], К. Протохрислової [6; 7], Ц. Раковського [8], С. Черпокової [9]).

Із структури паратексту дослідник творчості О. Пушкіна С. Сисоев виокремлює вужчий термінологічний пласт, який охоплює заголовок, підзаголовок, присвяту, епіграф, ім'я автора, дату й місце написання, авторські примітки, що супроводжують основний текст. Ці фрагменти тексту дослідник пропонує об'єднати спільним поняттям "заголовковий комплекс" [10: 120]. На позначення компонентів заголовкового комплексу можна використовувати також із альтернативною метою поняття "надтекст", "надтекстова цитата", особливо стосовно функціонального статусу епіграфа. Однак у зв'язку з цим потрібно враховувати, що в літературознавстві (І. Готорн [11: 161], Н. Лейдерман [12: 11], Н. Копистянська [13: 50], Н. Тодчук [14: 75]) та лінгвістиці (зокрема, О. Дєдова [15; 16] розглядає параметри функціонування так званого комп'ютерного гіпертексту) поняття "надтекст" отримало своє термінологічне окреслення з перспективи різних парадигмальних систем.

У тій чи іншій літературній традиції домінує певний вид паратексту, практикуються ті його форми, які й репрезентують культурну свідомість епохи: так, у добу романтизму популярним був жанр передмови, а сентименталізм і Просвітництво, у свою чергу, пропагували форми подвійного (дублетного) заголовка, що вказує на "приспособлення" до відповідного типу читача. Терміни *рамковий текст/заголовковий комплекс/паратекст/надтекст* мають різне функціональне наповнення у конкретному акті сприйняття художнього твору. Рамковий текст – лише форма читацького сприйняття; заголовковий комплекс – горизонт (межа) для виявлення цієї форми; паратекст – її код, або ключ, щось, що руйнує "свідомість" тексту й витворює його нову форму існування – ідею, репрезентантом якої і можна вважати надтекст.

Відповідно до своїх функцій заголовок може самостійно формувати архітектонічну модель тексту, хоча її зміст залежить від функціонального наповнення й інших рівнів заголовкового комплексу, а саме – підзаголовків і присвят. Таким чином можна говорити про повну й неповну форму вираження авторського задуму, розуміючи під неповнотою умовний показник тексту лише за допомогою одного заголовка ("неповною" цю форму можна вважати лише умовно тому, що заголовок взагалі є самодостатнім чинником для поповнення авторських архітектонічних моделей). Повна форма реалізації авторської моделі в межах одного твору трапляється в літературі дуже рідко. Схематично її можна зобразити у вигляді "сходинок":

заголовок**підзаголовок****присвята**

епіграф

Заголовок – це та межа, на якій розпізнаємо "згорнений" варіант мистецького твору, а тому, гадаю, цілком сміливо заголовку можна приписати всі ті функції, якими О. Мандельштам характеризував усяке слово як "пучок, і зміст стирчить із нього врізнібіч, а не спрямовується в одну офіційну точку" [17: 23].

За характером функціональної співвідносності понять заголовкової парадигми можна виокремити такі бінарні поняття, які кореспондують між собою: "ім'я/заголовок", "назва/заголовок", "заголовок/підзаголовок", "заголовок/метатекст". У теорії номінації три домінуючі концепти "ім'я-назва-заголовок", можна припустити, відповідають трьом методологічним парадигмам: семантичній, синтаксичній, прагматичній, їх конструктивним проєкціям на художній твір. Згідно з теорією Ю. Степанова розвиток мови, філософії, мистецтва, літератури позначений характером змін у трьох концептуальних парадигмах: семантичній (або влада "філософії імені"), синтаксичній ("філософія предиката") та прагматичній/дейктичній ("філософія егоцентричних слів") [18: 3, 278]. Під впливом подібних парадигмальних змін, як можна припустити, еволюціонував і заголовок, який пройшов шлях від *імені* (коли фіксував тільки головну дійову свідомість твору, що розгортає її індивідуальну долю) до *назви* (коли регламентував факт дії, тобто коментував та анутовував зміст твору); і лише починаючи десь із XVIII ст. (від перших *дублетних заголовків* епохи Просвітництва), заголовок починає про себе заявляти як про своєрідне "еготричне слово", за яким можна тестувати індивідуальність і самого письменника. Історично ім'я/назва/заголовок, очевидно, належали до різних структурних моделей, що репрезентують (на основі Лотманівської тріади "міф-ім'я-культура" [19]) відповідно архаїчний, номінативно-нормативний та індивідуально-творчий типи художньої свідомості [20: 22]. У цій парадигмі найперше необхідно виділити ім'я як процес ("знак у міфологічній свідомості аналогічний власному імені" [19: 284]) та ім'я як результат (коли воно починає об'єднуватися у спільних типологічних парадигмах і формувати номінативно-нормативні схеми). Парадигма заголовка передбачає відвласнення тексту: замість того, щоб читати те, що автор написав, ми читаємо те, що він тільки означив¹).

Заголовок формує систему додаткових опозицій, на основі якої виокремлюються такі типи номінаційних відношень: онтологічні (у категоріях філософії імені, заголовок розглядають як *ім'я твору*, тобто як маніфестацію сутності тексту [22: 115]); регулятивні (стосовно співвідношення понять "назва" й "заголовок", які можна розуміти як родові й видові позначення "сутності" тексту, причому поняття "назва" кореспондує зі словами "книжка", "збірка", "цикл" на позначення горизонтальної перспективи називання, а заголовок стосується окремих творів як вертикальних об'єктів для номінації); дистрибутивні (відношення заголовка з підзаголовком), метатекстуальні (заголовок/змістовий показчик творів), контекстуальні (заголовок/ім'я автора).

Заголовок і підзаголовок у цій системі виконують дистрибутивну функцію, додатково уточнюючи й пояснюючи один одного, взаємно розподіляючи між собою жанрові функції. В основному корпусі текстів вони становлять частину художнього цілого, але винесені у змістовий показчик отримують статус самостійної функціональної одиниці й у сукупності утворюють певний варіант *метатексту*. Заголовок як метатекст можна трактувати з двох позицій: як зв'язок із післятекстом, редакторським варіантом авторського тексту [23: 265]), тобто як "текст-після-тексту" [24: 25; 25; 26] і як іншомовну ремінісценцію.

За ієрархічним критерієм заголовкова система орієнтується на допоміжні поняття як проміжні структурні форми, які з'ясовують місце заголовка та його вплив на ієрархію понять. До проміжних структурних понять заголовкової парадигми належать: **міжзаголовок; внутрішній заголовок; референтний або "нульовий" заголовок; "пояснювальні" (дидискальні) заголовки, по-іншому, "комплексивні" (з нім. Titelei); "напівзаголовки"**. Міжзаголовок, тобто за термінологією польського літературознавства – *rydtytui* (нім. *Innentitel*), означає компонент, який, виходячи з характеристики Т. Косткевичової, "*надається окремим фрагментам (розділам чи частинам) твору, часом видруковується на маргінесі сторінки*" [27:565]. Міжзаголовок відіграє роль компонента, який об'єднує різні архітектонічні частини, фрагменти, розділи, цикли, рубрикуючи їх тематично, жанрово чи за способом авторської рецепції. Для позначення додаткових елементів всередині циклу, розділу, рубрики логічно застосовувати поняття "внутрішнього заголовка".

У друкарській практиці функціонує певний різновид спеціалізованих заголовків – т.зв. "пояснювальні" (дидискальні) заголовки, по-іншому, "комплексивні" (з нім. *Titelei*), які, за Я. Мюллером, виникають у результаті поєднання кількох типів підзаголовка (із вказівками на жанр, автора, дату написання, дату першого видання) [28: 518].

Специфічне явище відсутності заголовків у поезії породжує своєрідний різновид на позначення "відсутнього" заголовка – "**нульовий заголовок**", кваліфікація якого здійснюється на основі першого рядка вірша з метою його ідентифікації в метатекстовій структурі книжки, тобто в її змістовому показчику. "Нульові" заголовки ще можна розглядати як певні "референтні" структури: поняття "референтний заголовок" належить С. Козлову, який класифікує заголовки за такими п'ятьма критеріями: жанровим, абстрактно-номінаційним, конкретно-номінаційним, комунікативним і референтним [29]. Референція відсутнього заголовка може відбуватися порізному: або шляхом використання т.зв. "замінників" заголовка – графічних нумерацій та інших засобів маркування тексту, або внаслідок дублювання першого рядка вірша в його надтексті. Причиною референції у віршах без спеціальних заголовків може бути різне семантичне чи комунікативне навантаження поетичного тексту,

¹ Так, за свідченням З. Блисковського, О. Пушкін в одному зі своїх листів якось ужив слово "заголовок" у значенні *в о г л а в е* [21:5].

яке, на думку С. Козлова, полягає у тому, що "віри не може означити себе певним незмінним знаком внаслідок своєї принципової неоднозначності: єдина можливість назватися – це повторити самого себе" [29: 23].

З погляду логічної структури заголовків, за спостереженням С. Кржижановського, має двокомпонентну форму логічного судження: суб'єкт і предикат [30: 23]. Відсутність одного з компонентів у структурі заголовка спричинює появу своєрідних **напівзаголовків** [30: 24-25] – безпредикатних чи безсуб'єктних, часте використання яких призводить до нівеляції сутності заголовка, це особливо стосується заголовків без суб'єкта, які практикуються у ХХ столітті: вони "мертві і статичні" [30: 25]; вони спричинюють таку ситуацію, коли "книжки тісняться у вузьких вітринах, ніби сплющують одна одній букви, перетворюючи заголовки в напівзаголовки, які дратують своєю недомовленістю" [31: 249].

Формування системи заголовка – динамічний процес, який передбачає узгодження багатьох дослідницьких парадигм із метою пояснення природи рецепції заголовка, його структури та зв'язку з позатекстуальними чинниками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ламзина А. Заглавие // Введение в литературоведение: Литературное произведение: Основные понятия и термины: Уч. пособ. / Под ред. Л.В. Чернец. – М., 2000. – С. 97-103.
2. Мильчина В. Поэтика примечаний // Вопросы литературы. – 1978. – № 11. – С. 229-247.
3. Genette G. Palimpsesty. Literatura drugiego stypnia // Teoria literatury i metodologia badac literackich / red. D. Ulicka. – Warszawa: Wydżiai Polonistki UW, 1999. – S. 107-157.
4. Pfandl H. Paratextualitdt bei Vysockij // Pfandl H. Textbeziehungen im dichterischen Werk Vladimir Vysockijs. – Mьnchen: Verlag Otto Sagner, 1993. – S. 182-257.
5. Игов С. Четири фрагмента по историческа поетика на заглавията // Език и литература. – 1997 (LII). – № 5-6. – С. 77-80.
6. Протохристова К. Практики на озглавяването в историята на западноевропейската литература // Протохристова К. Западноевропейска литература. – Пловдив: Хермес, 2000. – С. 217-242.
7. Протохристова К. Заглавието на художествената творба като проблем на междутекстовостта // Протохристова К. Благозвучието на дисонанса: Опити върху междутекстовостта. – София, 1991. – С. 74-85.
8. Ракьовски Ц. Заглавието и пространството на текста // Език и литература. – 1997 (LII). – № 5-6. – С. 60-76.
9. Черпокова С. Към поетиката на българската повест – време и пространство (Васил Друмев – Илия Блъсков – Любен Каравелов): Автореф. на дис.... научната степен "доктор". – София, 2000.
10. Сысоев С. Поэтика заглавий и проблема жанра в связи с коммуникативной организацией стихотворения // Сысоев С. Коммуникативная система лирики А.С. Пушкина: монография. – М., 2001. – С. 112-125.
11. Hawthorn J.O. Glossary of Contemporary Literary Theory. – New-York; Oxford: Arnold, 2000.
12. Лейдерман Н. К определению сущности категории "жанр" // Жанр и композиция лит. произвед. – Калининград, 1976. – Вып. 3. – С. 3-13.
13. Копистянська Н. Текст, підтекст, надтекст, контекст як проблема порівняльного літературознавства // Біблія і культура. – 2001. – Вип. 3. – С. 48-54.
14. Тодчук Н. Роман Івана Франка "Для домашнього огнища": час і простір / Відп. ред. Н.Х.Копистянська. – Львів, 2002. – 204 с.
15. Дедова О.В. Графическая неоднородность как категория гипертекста // Вестн. Моск. ун-та. – 2002 – № 6. – Сер. 9. Филология. – С. 91-103.
16. Дедова О.В. Лингвистическая концепция гипертекста: основные понятия и терминологическая парадигма // Вестн. Моск. ун-та. – 2001. – № 4. – Сер. 9. Филология. – С. 22-36.
17. Мандельштам О. Разговор о Данте. – М., 1983.
18. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М.: Наука, 1985.
19. Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Миф – имя – культура // Труды по знаковым системам VI. – Тарту, 1973. – Вып. 308. – С. 282-303.
20. Киченко О., Пахаренко В. Міфічні і культурні домінанти у зміні культурних епох // Слово і час. – 1999. – №11. – С. 21-22.
21. Блисковский З. Муки заголовка. – М., 1981.
22. Тюпа В. И. Поэтика заглавия // Аналитика художественного: Введение в литературоведческий анализ. – М.: Лабиринт, 2001. – С. 115-118.
23. Бердник О. Проблема метатексту в сучасному літературознавстві // Варшавські літературознавчі записки. 13-14. Польсько-українські зустрічі. Studia Ukrainica / За ред. С. Козака. – Варшава, 2002. – С. 258-268.
24. Легкий М. Поетика назви у прозі Івана Франка // Тези доповідей XVI щорічної конференції, присвяченої 145-річчю від Дня народження Івана Франка (17-19 жовтня 2001). – Львів, 2002. – С. 25-29.
25. Веселова Н. А. Оглавление и текст (постановка проблемы) // Язык: антропоцентризм и прагматика. – Кривой Рог, 1995.
26. Магазаник Э. Поэтика заглавия и оглавления // Материалы XXIII науч. конф. СамГУ. – Самарканд, 1966.
27. Kostkiewiczowa T. Ъrydytui // Siownik terminyw literackich / Pod red. J.Slawickiego. – Wroclaw; Warszawa; Krakyw, 1998.– S. 565.
28. Wцrterbuch der Literaturwissenschaft / Hrsg. V.G.Trdger. – Leipzig, 1986. – S. 518.
29. Козлов С. К поэтике заглавий в русской литературе первой половины XIX века // Вопросы жанра и стиля в русской и зарубежной литературе. Москва, 1979. – С. 20-29.
30. Кржижановский С. Поэтика на заглавието // Език и литература. – 1997 (LII). – № 5-6. – С. 20-39.
31. Кржижановский С. Заглавие // Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов: В 2 т. / Под ред. Н.Бродского. – М.; Л., 1925. – Т. 1. – С. 245-249.

Матеріал надійшов до редакції 16.04.2005 р.

Челецькая М. М. Принципы формирования терминологической парадигмы заглавий в современном литературоведении.

Статья посвящена вопросам формированию терминологической системы заглавия на базе таких критериев: обобщенно-типологического, функционально-координационного и иерархического. Выявлены терминологические границы между такими понятиями: рамочная структура художественного текста, паратекст, заглавный комплекс, сверхтекст, архитектурная модель (за обобщенно-типологическим критерием); "имя/заглавие", "название/заглавие", "заглавие/подзаглавие", "заглавие/метатекст" (за функционально-координационным критерием); интерзаглавие; внутреннее заглавие; референтное, или "нулевое" заглавие; "объяснительные" (дидактические) заглавия, по-другому, "комплексивные"; "полузаглавия" (за иерархическим критерием). Ключевые понятия: заглавие, подзаглавие, интерзаглавие, паратекст, заглавный комплекс, заглавная парадигма.

Cheletska M.M. Principles of title terminology paradigm formulation in modern literary criticism.

The article addresses the problem of a title terminology system from the viewpoint of general-typological, functional and coordinational as well as hierarchic criteria underlying the basis of it. Also defined are the terminological distinctions of the concepts of frame structure of a literary text, paratext, title complex, hypertext, architectonic model (general-typological criterion); "proper name/title", "name/title", "title/subtitle", "title/metatext" (functional and coordination criterion); intertitle; internal title; reference or "zero" title; "explanatory" (didactic) titles or "complement"; "semititles" (hierarchic criterion). Key words: title, subtitle, intertitle, paratext, title complex, title paradigm.